

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XVIII

Neřit Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER - A. Atilla ŐENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XVIII

İstanbul - 1998

Sahibi: **ENDERUN KİTABEVİ** adına İsmail ÖZDOĞAN

Tel: (0212) 518 26 09 Fax: (0212) 518 26 63

Yazı İşleri Sorumlusu: Nejat GÖYÜNÇ

Tel: (0216) 333 91 16

Dizgi: **GİRİŞİM DİZGİ**

Tel: (0212) 513 28 29

Basıldığı Yer: **KİTAP MATBAACILIK**

Tel: (0212) 567 48 84

Cilt: **FATİH MÜCELLİT**

Tel: (0212) 501 28 23 - 612 86 71

Adres: **ENDERUN KİTABEVİ**, Beyaz Saray No. 46 Beyazıt - İST.

Azmi ÖZCAN. *Pan-Islamism, Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)*. Leiden, New York, Köln 1997. Brill yayınevi. *The Ottoman Empire and its Heritage* dizisi. 12. kitap. XI-226 sahife.

Kitap yazarının 1990'da Londra Üniversitesi'nde School of Oriental and African Studies'in Tarih Bölümü'ne sunduğu *Indian Muslims and the Ottomans (1877-1914). A Study of Indo-Muslim Attitudes to Pan-Islamism and Turkey* başlıklı doktora tezinin genişletilmiş, gözden geçirilmiş yeni bir baskısıdır. Daha önce Türkçe çevirisi *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere* adı ile yayınlanmıştı (İstanbul 1992, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi yayını, XIII-292 sahife).

A.ÖZCAN eserinin önsözünde (s.IX-XI) Türkler ile Hintliler arasındaki ilişkilerin XI. yüzyılın başlarında Gazneli Mahmud zamanına kadar uzandığını, o zamandan XIX. yüzyıl ortalarına kadar Hint yarımadası'nın 1414-1451'de Seyyidler, 1451-1526 arasında da Lodiler haric-hep çeşitli Orta-Asya kökenli Türk Hanedanları tarafından yönetildiğini vurgular. Osmanlı-Hint Müslümanları arasındaki ilişkilerin XV. yüzyıl sonlarında başladığını, 1870'lerden sonra Osmanlı Devleti'ne karşı duyulan alâkanın arttığını, zamanla dramatik bir hal aldığını belirtir. Hint Müslümanları deyimi bugün bu büyük Asya ülkesinde siyasî parçalanma sonucunda (1947 sonrası) vücuda gelen Pakistan, Hindistan ve Bengaldeş'teki müslümanları kapsamaktadır. Onların nazarında Türkiye İslâm'ın gururu, Osmanlı döneminde Sultan-Halife de bütün müslümanların evrensel kardeşliğinin ve koruyuculuğunun sembolü olmuştur.

Tezde araştırmaların başlangıcı olarak 1877'nin alınmasının nedeni o tarihlerde Pan-İslamizm fikrinin ortaya çıkışıdır. 1924'te de (3 Mart) hilâfet kaldırılmıştır, bu sebeple de çalışma iki tarih arasındaki devreyi içermektedir. Bu yüzden A.ÖZCAN kitabının 6. Bölümünü (*Epilogue: Indian Muslims, the End of the Ottoman Empire and the Khaliphate*/Son: Hindistan Müslümanları, Osmanlı Devleti'nin ve Halifelik'in sonu, s.184-204) yeniden kaleme almıştır.

Yazarın Ekim 1996'da tamamladığı kitabında, onun Türkçe baskısına nazaran bir hayli değişiklikler ve ilâveler yaptığı daha Giriş bölümünün ilk sahifesinden itibaren görülmektedir.

Hindistan ile Osmanlı Devleti arasında ilk ilişkiler Behmen Sultanı Muhammed Şah ile halefi (1453-1481) Mahmud Şah (1482-1518) zamanında başlar, bunlar ticarî ilişkilerdir. Behmen Sultanlığı veziri Hoca İmâdüddin Mahmud Gâvân (1410-1481) bu hususta büyük rol oynar. Her sene ticarî temsilcilerini Hint malları ile Bursa'ya göndermiştir. A.ÖZCAN Muhammed Şah'ın ve Mahmud Gâvân'ın mektuplarında Osmanlı hükümdarları Fatih Sultan Mehmed'e ve oğlu II. Bayezid'e "halife" diye hitâb edildiğini tesbit etmiştir. Aynı unvanın I. Murad (1362-1389) zamanından beri kullanıldığına da H.İnalçık ve S.Tansel'e dayanarak, işaret olunmaktadır.

Osmanlı Devleti ile Babürlüler arasındaki siyasî münasebetler Şah Cihan (1627-1658) tarafından düzenli bir hale sokulmuştur denilmekle beraber (S.İng. metin 7, Türkçesi 10), Sura-ya Feroqhi (*Herrscher über Mekka*, München. Zürich 1990, s.169) Babür'ün torunu Ekber Şah (1556-1603) zamanında saray vakanüvislerinden Badâûnî'nin Babür Şah (1526-1530)'ın Mekte'ye hediyeler yolladığını, oğlu Humayun (1530-1556)'un Kanuni Süleyman'a Mekte'de buluşma teklifinde bulunduğunu yazdığını nakl eder. Bu fırsattan faydalanarak iki hükümdar Safevî Devleti'ne karşı müşterek bir sefer de düzenleyeceklerdir. Tabii bu tasarıların hiç birisi gerçekleştirilmemiştir.

A.ÖZCAN, Hindistan'ın güney-batısı'ndaki Malabar ve Meysor Sultanlıkları'nın XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz yayılmacılığına karşı Osmanlılardan yardım istediğini de belirtir. Lâkin "müslümanların halifesi" olarak hitâb edilen ne I. Abdülhamid, ne de III. Selim onlara yardım edebilmişlerdir. Rusya ile harpler buna imkân vermemiştir.

1857'de Hindistan'da İngilizlere karşı büyük ayaklanma esnasında da Osmanlı Devleti Hint müslümanlarına yardım edebilmek bir yana, Abdülmecid'in "müslümanların İngilizlere karşı savaşmaları" öğütünü ihtiva eden bir iradesi Hindistan camilerinde okunmuş, İngilizlerin Mısır yolu ile Hindistan'a asker göndermelerine de izin verilmiştir. İsyanın bastırılmasından sonra da Sadrazam Âlî Paşa İngilizleri kutlamıştır (s.15-16 İng., 25-26 Türk.) Bu münasebetle Kalküta Müslüman Edebiyat Cemiyeti'nin bir toplantısında sünnî ulemâdan Mevlânâ Fazlı Ali'nin ortaya attığı ve toplantı kararlarına etkin olan görüşleri ibret vericidir: "Osmanlı padişahları Hâdimü'l-Harameyn unvanına sahip olduğu için diğer bütün sultanlardan üstündür. Dolayısı ile müslümanlar, onu kendi dinlerinin başı olarak kabul ederler. Sultan ile İngilizler arasında dostça bir münasebet olduğundan dolayı da bu millete (İngilizlere) karşı cihâd câiz değildir" (s.20 İng., 31 Türk.). Halbuki Birinci Dünya Harbi'nde Hicaz Emiri Şerif Hüseyin İngilizlerin vaadlerine kanarak Halife-Sultan V. Mehmed Reşad'a karşı isyan etmiş, İslâmın kutsal topraklarını savunan Mehmedcikleri arkadan vurmuş, Hicaz Kıralları da olmuş, fakat Suudiler ülkesini işgal edip Kıbrıs'ta sürgünde iken yaptıklarına nadim olmuştur. Bu pişmanlığını oğlu sonradan Ürdün Emiri Abdullah'a söylemiş, o da Feridun Cemal Erkin'e nakl etmiştir (F.C.Erkin, *Dışişlerinde 34 yıl*, Ankara 1980, s. 125-126; Bilâl N.Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, İstanbul 1996, s.554-556).

A.ÖZCAN eserinin 1. Bölümünde Pan-İslâmizm ve Osmanlı Devleti (s.23-63 İng., 35-92 Türk.). 2. Bölümünde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Hindistan Müslümanları (s.64-88 İng., 95-129 Türk.), 3. Bölümünde Hindistan'a yönelik Osmanlı faaliyetleri, 1877-1908 (s.89-126/133-182), 4. ve 5. Bölümlerinde Jön Türkler ve Hindistan Müslümanları (s.127-183/185/261) konuları üzerinde durur.

ÖZCAN, haklı olarak Pan-İslâmizm deyiminin Batı kaynaklı olup ilkin 1870'lerin ortalarında kullanıldığına değinir, bunun Osmanlıca karşılığı "*ittihâd-ı İslâm, ittihâd-ı din, uhuvvet-i din*" gibi deyimlerin Osmanlı Devleti ile Hindistan, Endonezya ve Orta Asya müslüman sultanlıkları arasındaki yazışmalarda da yer aldığına işaret eder. 1876 Kânûn-u Esâsî'nin 3. maddesi "zât-ı Hazret-i padişâhî hasb'el-hilâfe din-i İslâm'ın hâmisî ve bi'l-cümle teb'a-i Osmâniyye'nin hükümdarı ve padişâhdır" ifadesi ile Osmanlı Hükümdarına İslâm'ın koruyuculuğunu emr etmiştir. II. Abdülhamid de kısa bir süre sonra Kânûn-u Esâsî'yi -hiç olmazsa, 1908'e kadar- kaldırmakla beraber, onun kendisine yüklediği İslâmın muhafızlığı görevine sadık kalmış, bütün çabaları dünyanın her yerindeki müslümanlar üzerinde nüfuzunu ve dinî otoritesini sağlamaya, güçlendirmeye yönelik olmuştur. İran'da Muzafferüddin Şah'ın saltanata geçmesi vesilesi ile Tahran'a gönderdiği elçiye de aynı görevi verdiği onun raporlarından anlaşılmaktadır (Nejat Göyünç, "Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid devrinde Türk-İran dostluk tezahürleri", *İran Şehinşahlığı'nın 2500. kuruluş yıldönümüne Armağan*, İstanbul 1971, s.137-193).

ÖZCAN, Osmanlı Devleti dahilinde Pan-İslâmizm siyasetinin II. Abdülhamid'e muhalefetten ötürü pek benimsenemediği, fakat özellikle müsternleke idaresindeki İslâm ülkelerinde millî kimliklerin gelişmesine etki yaptığı kanaatinde (s.62-63 veya 92).

A.ÖZCAN hem İstanbul ve Ankara'daki Türk, hem de İngiltere, Hindistan ve Pakistan Arşivlerinde yaptığı incelemelerle hemen hemen konusunun her bölümünü büyük bir vukufia, titizlikle incelemiş, bilinenlere Pan-İslâmizm konusunda olduğu gibi farklı görüşler getirmiştir. Böylelikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde, Trablus-gar ve Balkan Harplerinde Hint Müslümanlarının hissiyatını, yardımlarını, Jön Türk hareketine başlangıçta taraftarlık etmelerine rağmen, II. Abdülhamid'in hilâfetten indirilmesine karşı tepkilerini de aksettirebilmiştir. Hindistan'da Osmanlı girişimlerini de iyi yansıtabilmiştir. Meselâ, Hindistan'da ilk Osmanlı Şehbenderliklerinin Kalküta ve Bombay'da 1849'da açıldığını, Bombay'daki görevli Hüseyin Hasib Efendi'nin Hindistan'daki ve İran'daki faaliyetlerini, onun başarıları üzerine Osmanlı Devle-

ti'nin 1893'te Madras'ta, 1894'te Kalküta'da birer fahri şebenderlik tesis etmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu başarılar üzerine, Osmanlı Devleti'ne karşı yeni şebenderlikler açmak konusunda güçlükler çıkarmıştır. Bunları A.ÖZCAN tesbit edebilmiştir. Madras'taki fahri şebender, koyu bir Osmanlı taraftarı olan Abdullah Padişah Han (İng. metin s.113, Türkçe s.163, Kalküta'daki de Hacı Abdullah Efendi'dir (Yıldız Sadaret Resmî Marûzat Evrakı, Dosya 30, no.27). Hicaz sahillerinden Kalküta'ya giden Osmanlı gemileri böylece resmî bir muhabatı karışlarında bulabilmişlerdir.

6. Bölümde (bu bölüm Türkçe baskıda yoktur) 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi sonundaki olayların kısa bir panoraması verilmiş, Milli Mücadele ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti'nin ilânına, 3 Mart 1924'te Hilâfetin kaldırılması ile sonuçlanan hadiseler dizisi ana hatları ile okuyucuya sunulmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a gönderilişine de değinilir, Yılmaz Çetiner (*Son padişah Vahdetin*, İstanbul 1983, s.129-130)'in görüşü benimsenmiştir: Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a giderken, son Osmanlı Hükümdarı'nın kendisine "memleketi kurtarmak için bir mukavemet hareketi başlatması görevinin verildiği tezi (s.186, not.6). Padişahın atadığı Ordu Müfettişi ve Fahri Yaveri'ne "memleketi sen kurtaracaksın" dediğini hiç kimse inkâr etmemektedir. Lâkin, "memleket" deyimini ile bütün ülkenin mi, yoksa tehlike ile yüzyüze bulunan Samsun ve havalisi'nin mi kâd edildiği tartışmalıdır (Nejat GÖYÜNÇ, *Atatürk ve Milli Mücadele*, Konya 1897, 2. baskı, s. 75).

Hint Müslümanları 3 Mart 1924'te Hilâfetin kaldırılıp son halife Abdülmecid Efendi'nin sürgüne gönderilmesini kabul etmezler, fakat evvelce 27 Aralık 1922'de kuzey-doğu Hindistan'da Bihar'da Gaya şehrinde toplanan Hilâfet Konferansı'nda Mustafa Kemal Paşa'ya Seyfî'l-İslâm (İslâmın Kılıcı) ve "Halifeliğin mücahidi" unvanları verilmiştir (s.198). Millî Mücadele yıllarında çok faal olan Hint Hilâfet Komitesi de 1924'lerde eski siyasî gücünü kaybetmiştir. İslâmın ilk devirlerinde olduğu gibi halifenin seçimi için bir konferans toplanmasına da muvaffak olunamaz. 13-19 Mayıs 1926'da Kahire'de toplanan ve Mısır'ın ev sahipliği yaptığı, aralarında Hint müslümanlarının da bulunduğu 12 ülkeden gelen temsilcilerin katıldığı konferansta da Hilâfetin seçime yapılması hususunda bir karara varılmadığı bir tarafa, İslâm memleketlerinin bir halifeye bağlanamayacağı sonucuna da varılmıştır (Richard Hattemer, *Atatürk und die türkische Reformpolitik im Spiegel der ägyptischen Presse*, Berlin 1997, s.85-86). Zaten A.ÖZCAN da "Teori olarak bütün müslümanların bir lider etrafındaki ideal siyasî birliğini sembolize etmekle beraber (Hilâfet), bu birlik Asr-ı saadet (Dört Halife devri) haricinde (632-661) mümkün olamamıştır", demektedir (s.2 İng. 4 Türk.)

Birer ufak dizgi ve çeviri hatasına da değinelim: I. Murad'ın saltanat yılları 1362-1389 olacaktır, her iki metinde de 1326 olmuştur. İngilizce metindeki, Halil İnalçık "The Ottomans and the Caliphate", *The Cambridge History of Islam*, 1970, I, s.321)'tan yapılan bir alıntıda "Shirvan Shah of Persia" sözleri (İng. metin s.3) "İran Şahı Şirvan" (Türkçe metin s.7) değil, İran'da Şirvanşahına" olacaktır. Şirvan Şahı Ferruh Yesâr 1501'de Şah İsmail tarafından öldürülmüş, oğlu Şeyh Şah da korkusundan Gilan'a kaçmıştı (Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü*, Ankara 1976, s.20-21). Böylelikle Yavuz Sultan Selim, Şirvan Şahı'nın intikamını almış oluyordu (Şirvan ve Şirvanşah için bk. W.BART-HOLD, *İslâm Ansiklopedisi*, XI, 571-575).

Bu kitabın Türkçe çevirisinin ikinci baskısı İSAM yayınları arasında 1997'de İstanbul'da çıktı. "İlâveli 2. Baskı" kayıtlı bu esere İngilizce metindeki 6. Bölüm eklenmiş, lâkin biraz kısaltılarak yayınlanmış. Bunun nedeni de herhalde Millî Mücadele yıllarındaki bilinen bir kısım olayların Türk okuyuculara tekrarlanmasından kaçınmak olmalıdır. İlk iki baskıdaki yukarıda işaret olunan- ufak yanlışlıklar bu kitapta da yer almaktadır.

Azmi ÖZCAN'ın belirttiği gibi, Türkiye'de Hindistan'da olup bitenlerle ilgilenen, neticesinde de Osmanlı-Hindistan ilişkileri hakkında kendi kaynaklarımıza da dayanarak doğru bil-

giler aktaran eser pek nadirdir. Bu bakımdan yazarın bu çalışması gerek arşiv, gerekse ikinci de-
recede araştırma eserlerine de istinad eden emsalsiz bir âbide olmuş. Türk Tarihçiliği'nde çok
önemli bir boşluğu doldurmuştur. İngilizce yayınlanması da daha geniş bir okuyucu kitlesine hi-
tab etme fırsatını yaratacaktır.

Nejat GÖYÜNÇ

Richard HATTEMER. *Atatürk und die türkische Reformpolitik im Spiegel der ägyptischen Presse. Eine Inhaltanalyse ausgewählter Pressereaktionen auf Massnahmen zur Umgestaltung des politischen, religiösen und kulturellen Lebens in der Türkei zwischen 1922 und 1938*. Klaus SCHWARZ Verlag, Berlin 1997, IX-397 sahife, Islamkundliche Untersuchungen. Band 210.

Aynı zamanda Mainz Üniversitesi'ne sunulan bir doktora çalışması olan eserde, yazar Atatürk ve onun Türkiye'de gerçekleştirdiği reformların Mısır basınındaki akislerini incelemektedir. Böyle bir çalışma yapmak fikri, Hattemer'e 1958'de Kahire'de *Kalam tâ'ir: Riħla haula l-âlam* (Uçan kalem. Dünya'da bir seyahat) adlı kitapta yer alan Salih Cevdet'in "Allah İstanbul'da" isimli söyleşideki bir sorusundan kaynaklanmaktadır. Salih Cevdet'in sorusu şudur: "Türkiye islamdan uzaklaşıyor mu?". Hernekadar Mısır'ın İstanbul'a gelişinden kısa bir zaman sonra bu sorulardan vazgeçtiğini Hattemer belirtiyorsa da, bu defa kendisini başka bir merak alır: Acaba Mısır'da Türkiye'deki yenilikler nasıl görünmekte, nasıl algılanmaktadır? Bu alâka yukarıdaki çalışmayı doğurmuştur.

Kitap iki ana bölümden oluşmaktadır. Araştırma, değerlendirme (s.1-170) ve Ekler (s.171-397). Birinci bölümde Hattemer Giriş (s.01-12)'te konunun takdimi, araştırma yöntemleri, ele alınan mevzular, araştırmanın hedefi, süresi, kullanılan malzeme yani yayımlar üzerinde durur. Atatürk ve onun yenileştirme siyaseti üzerinde Türkiye'de ve dışında pek çok şey söylendiğine, yazıldığına değinen yazar, bazılarının Atatürk'ü büyük bir millî kahraman ilân ederek onu A.B.D'de G.Washington, T.Jefferson, A.Lincoln ve F.Roosevelt ile mukayese ettiklerinden bahs, bir kısmının da aksi kanaatte olup onu kanlı ve merhametsiz bir ihtilâlcî diye niteliklerine işaret eder (R.Robinson, *The First Turkish Republik*, Cambridge, Mass., 1963, s.91; S.E.Ayling, "Kemal Atatürk", *Portraits of power: an introduction to twentieth century history*, London 1967, s.33-49). Kullandığı malzeme Mısır'da yayınlanmakta olan *al-Ahbâr*, *al-Ahrâm*, *al-Balâğ*, *al-Cihâd*, *al-İttihâd*, *Kavkab-aş-Şark*, *al-Livâ' al-Mısri*, *al-Mısri*, *al-Mukattam*, *as-Siyâsa*, *Vâdî n-Nîl* günlük gazeteleri ile haftalık *al-Feth* ve *as-Siyâsa al-Ushû'îya*'dır.

Hattemer araştırmalarında 1922-1938 arasını incelemektedir, yani 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile başlamış, teker teker reformlara ilişkin Mısır basınına tepkilerini 1922-1924 için günlük üç, 1925-1926 için dört, 1928-1938 için yine dört günlük gazete ve bir haftalık dergiden takip etmiştir. Yazarımız 1922-1938 arasında Türkiye'deki, Mısır'daki önemli olayları da kısaca zikr eder, iki ülke arasındaki ilişkiler üzerinde de durur, aynı yıllar içerisinde Mısır'da yayınlanan gazete ve dergilerin tarihçelerini de verir (s.17-50).

Doğal olarak kitabın birinci bölümünün büyük bir kısmı teker teker yenilik hareketlerine ayrılmış, bunların her biri hakkında hemen hemen her önemli yeniliğin sonrasındaki -çoğunlukla bir haftalık süre içinde- Mısır basınındaki yankıları, gazete veya dergilerden alınan ve Almanca çevirisi verilen parçalarla, açıklayıcı bilgilerle belirtilmeye çalışılmıştır. Nakl edilen metinlerin Arapçaları kitabın Ekler bölümünün birinci kısmında bulunmaktadır (s.171-233).

1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılması ve Hilâfetin Osmanlı hanedanında bulunacağı hususundaki TBMM kararı hakkında 1-8 Kasım 1922 arasında *al-Ahrâm*, *al-Livâ' al-Mısri* ve *as-Siyâsa* gazetelerinde toplamı 100 yazı yayımlanır. Bunların büyük bir kısmı, yani 51'i ajans haberleridir. Ajanslar da Reuter, Havas ve bazan da Agenzia Stefani'dir. Bu tarihlerde yalnız *al-*